

ISSN 0350–185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
и
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

књ. LXXII, св. 1–2

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџић-Премк, др Рајна Драгићевић,
др Најда Иванова, др Александар Лома, др Алина Ј. Маслова,
др Софија Милорадовић, др Мирослав Николић, др Слободан Павловић,
др Предраг Пипер, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска, др Анађолиј Турилов,
др Викџор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2016

ISSN 0350-185x, LXXII, св. 1–2 (2016)

UDK: 811.163.41'373

COBISS.SR-ID: 224840972

DOI: 10.2298/JFI1602033D

Примљено: 15. јануара 2016.

Прихваћено: 28. јануара 2015.

Оригинални научни рад

РАЈНА М. ДРАГИЋЕВИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за српски језик и јужнословенске језике

СЛОВЕНСКА ЛЕКСИКА ЗА ЉУДСКЕ ОСОБИНЕ И ЕМОЦИЈЕ У ЕЛЕЗОВИЋЕВОМ „РЕЧНИКУ КОСОВСКО-МЕТОХИСКОГ ДИЈАЛЕКТА“

У раду се обрађује словенска лексика са значењем људских особина и емоција у *Речнику косовско-метохиског дијалекта* Глише Елезовића. Узима се у разматрање само она лексика која је културолошки, семантички или творбено специфична у односу на лексику из исте тематске групе у савременом српском књижевном језику. Г. Елезовић је за овај дијалекатски речник прикупљао грађу на самом почетку XX века, што значи да он осликава лексичко стање из XIX века, па и раније (јер је грађу за речник екскерпирео и из једног писаног документа из XVIII века). Обрада лексике из овог речника доводи нас до великог броја заклаучака у вези са културом српског народа који је у XIX веку живео у Вучитрну, и на Косову уопште, али и до бројних запажања у вези са творбеним и семантичким променама у српском лексикону.

Кључне речи: Речник косовско-метохиског дијалекта, Глиша Елезовић, лексика са значењем људских особина и емоција, лексичке промене, лексикологија, српски језик.

1.1. Увод. Како је приметио С. Реметић (1982: 269), „у нашим до сада објављеним дијалектолошким расправама и монографијама, међу којима је доста и обимних и солидно рађених, лексика је најмање заступљена. У бројним радовима она и нема свога кутка.“ Прошло је више од три деценије од ове примедбе, а рекло би се да она у доброј мери важи и за данашње прилике. Дијалекатска лексика представља инспирацију и за лексиколошка и творбена истраживања,

---

* rajnad@yahoo.com

а то посебно важи за оне лексеме које не постоје у књижевном језику, а саздане су у складу са творбеним принципима српског књижевног језика. Д. Витошевић (1982: 35) сматра да „данас, у овом царству позајмљеница и фраза, указивање на исконске народне изразе може бити спасоносно. Језик је у крвној вези са судбином, повешћу, драмом и душом сваког народа“. Он даје бројне примере из језичког блага Груже: *сувовица* – суво и лепо време, *засебљив* – себичан, *младеж* и *сйпареж*, *омладина* и *осйарина*. И Љ. Рајковић (1982: 268) готово као поетизме доживљава неке дијалектизме из тимочко-лужничког говора, нпр: *йрвомрачје* – сумрак, *горобрсник* – јесењи ветар (пандан пролећном *развигорцу*), *седежсина* – иње.

Овај рад представља наставак наше анализе лексике обрађене у *Речнику косовско-мeйџохиског дијалектa* Глише Елезовића. Истраживање је посвећено лексици која се односи на људске особине и емоције. Ова лексика спада у апстрактну, а претпоставка је да у нашим народним говорима нема много апстрактне лексике, па се, као што је познато, та, чини се, недовољно проверена чињеница износила као једна од главних замерки Вуковом настојању да народни језик учини основицом српског књижевног језика. Тај став сликовито је исказао Л. Мушицки, а нагласио М. Селимовић (1986: 51): „Српски народ је орао и копао“, пише Мушицки, „много се трудио, јуначествовао, али мало мислио, осим о насушним потребама, зато је његов језик сиромашан речима за умозрителне мисли.“ Селимовић додаје: „Вуков језик, језик сељака и овчара, жив и свеж, мирише на њиву, на планински ветар, на крв, зној, пркос, на широке просторе живота са свим што је у њему добро и зло, лепо и ружно.“

У првом делу истраживања (Драгићевић 2015) испоставило се, међутим, да је српски народ имао потребу за исказивањем умозрителних мисли и да је, када је то било потребно, па чак и када није, позајмљивао такву лексику из турског језика. Иако је анализа спроведена на грађи из косовско-метохијских говора, она важи и за остале српске говоре: „Многимa ће се учинити“, каже Елезовић у Предговору свог речника (1932: X), „да у овом говору има више турских речи него у другим нашим говорима. У истини, међутим, и у овом се говору употребљавају турске речи као и у другим нашим говорима оних области које су дуго биле под турском владавином. Што их у Вука има мање, не значи да их је народ мање употребљавао, него да Вук многе није у свој речник унео.“

Г. Елезовић је *Речник косовско-мeйџохиског дијалектa* објавио у четвртој и петој књизи *Српског дијалектолошког зборника* 1932.

и 1935. године. Како каже у Уводу, грађу је почео прикупљати 1902. године, што значи да је у овом речнику фиксирана лексика која се користила у XIX веку. Највећи део речи прикупљен је у Вучитрну, Елезовићевом родном граду, али је он походио и друга косовска села и градове у периоду од 1903. до 1928. године. Осим усмене грађе која је добијена од носилаца ових говора, речничка грађа је прикупљана и из једног писменог извора, а то је био *Девички катасџинг*, књига манастира Девич, у којој је управа манастира бележила поклоне које је народ даривао манастиру. Грађа из овог рукописа потиче из друге половине XVIII века, што значи да овај речник бележи и језичку ситуацију из тог столећа. Елезовић се као контролним речницима служио Вуковим рјечником, Рјечником ЈАЗУ и Броз–Ивковићевим речником и бележио оне речи којих нема у овим речницима или их нема у некоме од њих, као и оне које имају другачије значење.

У првом делу нашег истраживања (исп. Драгићевећ 2015) детаљно су описани бројни оријентализми који означавају људске особине и емоције из косовско-метохијских говора. Тако, на пример, грађа показује да има неколико турцизама за срећу, иако за ову емоцију постоји и домаћи назив: *баџи*, *зар*, *игбал*, *кисмеџи*, *рагбеџи*, *џалија*, *угур*, *фал*. Ево и примера: *Такав му је баџи његов. Данас не џиџо немам зар. Немо да ми џрујеш зар. Сас џебе кад играм, немам зар. Имао си игбал. Искочи му игбал. Несам имао кисмеџи. Тако су они без рагбеџа. Така му је била његова џалија. Ајде, нека му је сас угур. Неће да му се оџвори фал*. Ево и примера у којима се употребљавају турцизми који означавају злу особу, особу лоше нарави: *Син му је биринџи аџиџа. Такога џјанеџа несу џиџи очи виделе. Макни се од џога џјанеџа. Не знаш џиџо џизевенк човек је он. Пизевенк ни један! Такав је он уџлија. Такав је он један уџсуз човек. Таки су они, одкако су, чаркаџије су били. Врло је џенабеџи човек*. Много је турцизама којима се означава беда, јад, туга: *ал*, *бељај*, *газеџи*, *гарамеџи*, *дерџи*, *замеџи*, *зайџи*, *резилик*, *саклеџи*, *џаксирџи*, *угурсузлук*, *чедер*.

Бројни турцизми који су у косовско-метохијским и другим народним говорима позајмљени за означавање емоција и особина сведоче о томе (1) да нису сасвим тачне примедбе да народ није имао склоности ка апстрактном мишљењу, па ни ка апстрактној лексици и (2) да није сасвим тачно да је народ позајмљивао из турског језика пре свега ону лексику која се односила на нову (турску) друштвену и државну организацију, нове занате, предмете итд. (исп. нпр. Шкаљић 1985, Пецо 1987). Очигледно је да је постојала потреба да се апстрактни појмови диференцирају, раслоје, да се посебном лексиком означе најразличитије нијансе одређене апстрактне појаве.

1.2. Циљеви рада. Истраживачки задатак овог рада јесте опис дијалекатске лексике словенског порекла са значењем људских особина и емоција у Елезовићевом речнику. Циљеви су следећи: 1) осветлити семантички, творбено или културолошки маркирану лексiku која се уопште не користи или се ретко користи у савременом српском књижевном језику и тиме, у некој мери (колико то обим рада дозвољава), одредити однос између дијалекатске лексике са значењем људских особина и емоција према књижевној, (коју смо описали у Драгићевић 2001); 2) одредити однос између словенске и оријенталне лексике са значењем људских особина и емоција у Елезовићевом дијалекту (оријенталну смо описали у Драгићевић 2015); 3) утврдити присусутво и бројност апстрактне лексике у Елезовићевом дијалекту на узорку лексике за особине и емоције како би се проверила хипотеза о сиромаштву апстрактне лексике у народним говорима; 4) поређењем књижевне и народне лексике грађене према семантичким и творбеним законитостима књижевног језика истражити неке законитости семантичког развоја лексике у српском језику. То значи да ће се анализи изабране лексике приступити из перспективе лексикологије савременог српског језика с циљем да се Елезовићева лексика одреди према савременој српској књижевној лексици, а не из перспективе других наука (нпр. етимологије или дијалектологије). Предмет неких будућих истраживања могла би бити етимолошка анализа изабране лексике, њена распрострањеност у другим дијалектима српског језика итд.

Истраживање је подељено у два дела. У првом делу бавићемо се културолошко-семантичком, а у другом делу творбено-семантичком анализом изабране лексике.

I. Културолошко-семантичка анализа изабране лексике

М. Барјактаровић (1984: 21) с правом истиче „да је за што успешније лексичко истраживање неког места или краја, нужно, заправо неопходно, што боље, дубље и пуније познавање традиционалне културе становништва тога места или краја“. С друге стране, наше истраживање показује, а овај рад ће, надамо се, то у некој мери осветлити, да се Барјактаровићево запажање може посматрати и у обрнутом смеру – да би се упознала традиционална култура становништва неког места или краја или неки њен сегмент, важно је упознати се са лексиком тог места или краја. На основу обрађене лексике у Елезовићевом речнику могу се извести бројна запажања

о животу, култури и вредностима српског становништва које је живело на Косову и Метохији у XIX веку. Иако је пажња аутора у овом раду фокусирана пре свега на лексику која означава људске особине и емоције, могу се уочити неке појединости из различитих сфера народног живота.¹

I.1. ЛЕКСИКА ПЕЈОРАТИВНОГ ЗНАЧЕЊА. Како у народним говорима, тако и у српском књижевном језику, има упадљиво више лексема којима се означавају непожељне емоције, особине, радње, појаве од оних којима се исказују пожељне (исп. Драгићевећ 2001; 2010: 115–124). Грађе има напретек, иако она, ипак, није довољно истражена у народним говорима јер, како примећује Н. Богдановић (1984: 25), „и данас, поред све отворености информатора и широких слобода у комуникацији, тешкоће у регистровању дијалекатских пејоратива остају. Они се теже бележе него лексика из других комуникативних слојева“. Разлози леже у устезању информатора да се служе пејоративима пред непознатим истраживачима. Ову чињеницу треба имати у виду када се процењује значај Елезовићевог речника – он је бележио лексику својих сународника (рођака, суседа, пријатеља) који се пред њим нису устезали и нису бирали речи. Можда због тога бројност лексема са значењем непожељног буди пажњу читалаца овог речника. Рекло би се да су две непожељне особине посебно изазивале осуду Елезовићевих суграђана – прождрљивост и лењост.

Показало се да има доста лексике којом се означава прождрљивост – именица за ту особину и за особе које је поседују, придевâ и глагола којима се она означава. Разлог, вероватно, треба тражити у чињеници да ја народ тешко живео, па су многи појединци често испољавали ову особину. Међу овим лексемама има доста оних које су ономатопејског порекла. Само именицу *аждер* Елезовић је сврстао у оријентализме, иако међу овим лексемама вероватно има и других турцизама.²

¹ На неке правце даљих истраживања везе између језика и културе указала је С. Милорадовић (2009), која је описала део својих етнолингвистичких истраживања Метохије. Као полазна основа за вођење разговора са информаторима ауторки је послужио тзв. мали етнолингвистички упитник Ане Плотићкове, а разговори су били усмерени на истраживање традиционалне културе и лексике која се за њу везује. С. Милорадовић предлаже израду одређеног типа етнолингвистичких карата које би омогућиле уочавање изолекси о етнокултуролошким датостима.

² У овом раду неће се наводити акценат представљених лексема јер није релевантан за ово истраживање. Глаголи ће се наводити у облику инфинитива (нпр. *лакрдисаји*, а не *лакрдисај* као у Речнику). Од Речника смо одступили и у пред-

ПРОЖДРЉИВОСТ: *аждаја*, *аждер* (тур.), *аждерајка*, *аловиј* – који има својства хале, тј. да све *прождере*, *униши*; *алосаји* – *прождреји*, *унишији*; *алосија* – *прождрљивац*³; *брофјарији* – у *шону* за *презирање* – *јести*, *ждераји*; *прождираји*; *буздук* – каже се за *чељаде* које добро *једе*, а *нерадо ради*; *изелица* – *чељаде* које много *једе*; *изешник*, *изешница*, *изешнице*, *наимукаји се* – *најести се*, *нашљемаји се* – *најији се*, *нашљокаји се* – *најији се*,⁴ *орујаји* – *прождрљиво појести*;⁵ *офукаји* – *прождрљиво појести*; *покркаји* – *појести*, *пофукати* – *прождрљиво појести*; *пошмукаји* – *халаљиво појести*; *рабан* – *похлепан*, *прождрљив*; *рујуља* – *прождрљива жена*; *фукати* – *прождрљиво јести*.

Као што се лако може закључити, велики број синонима сведочи о потреби за експресивним исказивањем преједања. Дефиниције показују да се прождрљивост понекад везивала за друге особине, а то је похлепност, деструктивност, лењост. Оријентализми у овом речнику сведоче о томе да се вредноћа веома поштовала, а лењост је била једна од најомраженијих особина. Посебно је било недопустиво бити лењ, а много јести, јер хране никада није било у изобиљу. Прождрљивост се очекивано везује и за неумерене потребе уопште, па неке од ових лексема могу означавати и духовну прождрљивост. Није неочекивано ни то што се деструктиван однос према храни преноси и на деструкцију у другим сферама.

У Елезовићевом речнику има доста погрдних назива за мушкарце и жене, али је број лексема са непожељним значењима који се односе само на жене упадљиво већи. И међу њима се може наћи понеки турцизам (који нисмо издвојили из грађе).

О жени: *бедевија* (арап) – *каже се за људе и животиње несоразмерно високе*. – Има једну жену кај *бедевија*; *бикуља* – *женско*

стављању именица на *-оси* (нпр. *младоси*, а не *младос* као у Речнику). Разлог за ова одступања је тежња за бољом прегледношћу грађе и лакшим препознавањем врста речи.

³ Уз лексеме *аловиј*, *алосаји*, *алосија* скренућемо пажњу на групу експресивних варијанти глагола истог постања са значењем *халаљиво јести* из различитих народних говора које обрађује М. Бјелетић (2006: 58): *алавукаји*, *алавуцаји*, *лавуцнуји*, *вукнуји*, *вукаји*, *вујаји*, *вућкаји*, *вурлаји*, *вундаји*, *лавушаји*, *лавуњаји*, *вујнуји*, *вућнуји*, *вурнуји*.

⁴ Елеменат *-ши-* у глаголима *наимукаји се*, *нашљемаји се*, *нашљокаји се* можда треба довести у везу са експресивним префиксом *šV-* (с. *ша-*, *ше-*, *ши-*, *шу-*), који описује М. Бјелетић (2006: 75).

⁵ М. Бјелетић (2006: 104) обрађује експресивни глагол *ријаји* (*наријаји* – навалити, насрнути), што је, можда, варијанта глагола *рујаји*.

чељаде једро, здраво и задригло и више него обично развијено; гад-њача – рђаво, љрљаво женско чељаде, *фиг. женско чељаде које има рђаву душу*; гадуља – каже се женском чељадећу које физички или душевно изазива гађење; грдница – несрећница, јадница; дебелгуза – у љодругљивом смислу каже се женском љуначком чељадећу које радо иде у *госће*, а не одликује се вредноћом; дрикула – каже се за женско чељаде нелећо или смешно, а здраво и једро. Незграјно развијена жена или девојка. – Неси гу видео кака је дрикула; дрљавица – женско чељаде које има дрље око очију; *фиг. каже се за љрљаво и неоћпресићо женско чељаде*; дройља – в) *фиг. дебела, гломазна жена*. – Једна женетина кај дропља; дрићуља – каже се за жену, девојку, у љодругљивом смислу; друсла – каже се у љодругљивом љону за неку жену или девојку крућну, једру, али и незграјну. – Погледај гу кака је друсла; дунда – женско чељаде више него обично љуно и једро: дундо дебела! дурузуља – одрасло а неозбиљно женско чељаде које се не одликује ни мудрим збором нићи је вредно. – Збориш кај да си ацамија, а не видиш колика си дурузуља; душевадница (има и душевадник, душеваднице) – женско чељаде са својсћивима душевадника (рђав човек, најрасић, који речима својим укућанима „вади душу“); душегубница (има и душегубник) – женска која лако душу губи чинећи разне грехе; зуља – каже се женском чељадећу, синоним замлаћи; колибарка – женско чељаде ниског рода, које није љореклом из куће и дома но из колибе; кривка – сакаћија жена; каже се и за сакаћу крућну и сићну сћоку; кукавчица – јадница, бедница. Ућоћребљава се за особу женску ћрема којој се има симћићија. – Остаде кукавчица јетим, без оца и мајке; људна – каже се као ћрекор за женско чељаде које би љо годинама сћаросћи одавно ћребала да ћресћане бићи „луда“, а оно осћала ћаква, дећићасћи, масногуза – гурман, који је лаком на масна јела; мешоречница – женско чељаде које ћреноси речи и изазива сваћу ћћим начином. – Она гадуља Албина велика је мешоречница, две очи у главе ће завадит; љогануља – каже се за љогано, злочесће нарави женско чељаде; рућуља – каже се женском чељадећу кад је ћрождрљиво и кад љоједе где шћио наће. – То је она рупуља Тоскина појела; сљућа – ружно, незграјно женско чељаде; смрдљивица (има и смрдљивко) – каже се за нечисћо, аљкаво женско чељаде, смрдуља – смрдљиво женско чељаде, смрдљивица; суљудница (има и суљудник, суљуднице) – женско чељаде слабе ћамећи или ради као ћакво. – Суљудницо, зар ти приличи тебе, велике девојке да се бијеш сас макање?! Сурејајка – каже се за одрасло женско чељаде нескладно развијено или без обзира

на њен развиџак у циљу увреде; *суџраја* – женско незграјно, *џрајаво* и *неокрејно чељаде*; *џрагача* – радознано женско чељаде које воли да дознаје џуђе сџвари; *суџрајина* – аугм. од *суџраја*. – Сутрапино ли једна, идеш кај ћорава; *џрница* (има *џрнице*) – каже се за женско чељаде несрећно, јадно; *чејаја* – каже се за безочно женско чељаде; *чејоџина* – каже се за женкиње које се безочно смеје и џери или се крџи и вије.

Примери показују да је постојала потреба да се лексички означе жене са непожељним особинама⁶, а оно што посебно привлачи пажњу јесте систем вредности који се назире кроз дефиниције ових лексема. У раду о оријентализмима обрађеним у Елезовићевом речнику, закључено је да су се посебно ценили вредни, вешти, спретни, окретни људи, што се може запазити на основу великог броја турцизама којима се означавају овакви људи (исп. ДРАГИЋЕВИЋ 2015), а на основу управо наведене лексике може се закључити да су се исте те особине поштовале и код жена и да су се маркирале жене које их немају, исп. *дрикула*, *друсла*, *суџраја*, *суџрајина*.

Из дефиниција као што је у *џодругљивом* смислу каже се *женском џуначком чељадеџу* које радо иде у *госџе*, а не одликује се *вредноћом* види се да су се осуђивале жене које много једу, а мало раде, као и пуније жене уопште (исп. *дебелгуза*, *друсла*, *дунда*, *масногуза*) или прождрљиве женске особе (*руџуља*, *масногуза*). Овом лексиком оцртава се сегмент слике света у коме доминира сиромаштво и глад, у коме се одмерава колико ко једе и колико ко заслужује да поједе.

Лош друштвени положај жене наслућујемо кроз развој значења лексеме *кривка*. У примарном значењу односи се на *сакаџу жену* (јер постоји склоност ка томе да се именује сваки деформитет), а у секундарном значењу употребљава се и да означи *сакаџу крујну* и *сиџну сџоку*, чиме се жена доводи у везу са животињом.

Осуђивале су се и неуредне жене, исп: *гадњача*, *дрљавица*, *смордљивица*, *смордуља*, као и оне које имају лошу нарав: *душевадница*, *душегубница*, *мешоречница*, *џогануља*, *џрагача*, *чејаја* и оне које су неозбиљне и које се не понашају у складу са својим годинама: *дурзуља*, *сулудница*, *чејоџина*.

Према несрећним женама осећа се сажаљење (*грдничница*, *кукавичница*, *џрница*), али нема много лексема из те групе.

⁶ И у савременом српском књижевном језику постоји наглашена потреба да се означе особе са непожељним особинама (исп. ДРАГИЋЕВИЋ 2001; ШТАСНИ 2013).

Творбено су занимљиве лексеме *душевадница*, *душегубница*, *мешоречница*, *ѿрагача* а у семантичком смислу пажњу привлаче дефиниције неких лексема. Таква је, на пример, *чејоѿина* – *каже се за женскиње које се безочно смеју и цере или се крше и вију*. Ово су значења-сlike, а дефиницијама се детаљно описују сви елементи те слике. Такође, значења неких од лексема из групе су широка, па се преливају из семантичког садржаја једне лексеме ка семантичком садржају друге. Тешко је оценити семантичку границу између неких од њих. Тако је, на пример, *дрикула* – ружна, и смешна, и здрава и једра. Све те особине налазе се појмовно оивичене једном широко-значном лексемом.

Забележили смо и неколико лексема којима се исказују пожељне особине жена: *красница* (има и *красник*, *красниче*), *куѿњица* – *женско чељаде вредно, шѿедљиво и које за кућу ѿпривређује*, *лејојка* – *лејо женско чељде*; *ѿусница* (има и *ѿусник* – *диван човек*), али се за *ѿусницу* у речнику дају примери за пушку и за биволицу.

1.2. ЕУФЕМИЗМИ. Међу културолошке особености овог дијалекта може се убројати и склоност ка еуфемизацији. М. Дешић (1990: 41) истиче да еуфемизми нису занимљиви само лингвистички, „него и по другим особинама: говоре о народном празновјерју, о моралним нормама, о опхођењу међу људима, о народном, друштвеном животу уопште“. Тако се, на пример, уместо експлицитне употребе лексеме *ђаво* користи *беда* (у секундарном значењу), турцизам *бељајник* („знатно блажи израз но демон, ђаво, који не доноси срећу“), као и фразеологизам *буди Бог с нама* (*Узео га буди бог с нама за уши*), *искришник*, *нечасник*, *нечасѿиви*, *нечасѿивник* (*Нечасник, часни га крс ѿразијо!*). М. Дешић (1990: 35–43) наводи и бројне друге примере еуфемизама из народних говора: за ђавола, вештицу, опасне животиње, болести, непогоде, сексуални и породични живот итд. Он констатује да се „некада празновјерни човјек осјећао немоћним и уплашеним пред бићима која имају натприродну моћ. Зато је избјегавао да таква бића назове правим именом, пошто је то име представљало табу. То свједочи о великој старини еуфемизама“. Као посебну врсту еуфемизама Дешић издаваја *антиѿфразе* – ублажавање помоћу речи супротног значења. Примера за антиѿфразе има и код Елезовића: за *зло*, *невољу* користио се антоним *добриња* (*Која му је добриња ѿме дейейѿу ѿе ѿлаче?*). Непожељне особине и појаве називају се блажим именима: *весели* је еуфемизам за *ѿокојни* (*Мене беше весели зейѿ ѿраѿијо*). *Уѿоѿан* је еуфемисѿички речено, *сиромашан*, *лоше одевен и обувен* (*Уѿоѿина је и од обуће и од алинке*).

1.3. О РЕЧИМА БЕЗ ОДРЕЂЕНОГ ЗНАЧЕЊА. Пажњу привлаче и називи за појмове који не постоје или нису познати говорницима. Понекад се не зна шта нека лексема означава ни на шта се прецизно односи, али она, упркос томе, опстаје, па се у неким случајевима преноси с генерације на генерацију. Ево како је Г. Елезовић дефинисао именицу *Буна*: „некаква земља, река, шта ли је, која постоји само у машти онамошњих људи, а нико не зна рећи ни шта је то ни где је. – *А њему нешћо да учину, чуће га и Буна и Буница*.“⁷ Именица *најендек* је описана као „реч неодређеног значења. Значи нешто ружно, што се не жели. Каже се каткад и за дете, али више од мила. – *Најендек ђавољи. Мене ѿако свакад искочи ѿо неки најендек*“.⁸ Именица *ѿимар* има два значења. Примарно је овако дефинисано: „Народ сад не зна правога значења ове речи; остало му је у памети да је то некакав голем добитак. Каже се кад се неко много отима да што добије а испадне да није од велике вредности.“ Тек секундарно значење је у вези са појмом тимарења (нпр. коња). Мало се пажње у лингвистици посвећује речима „чијег се значења народ више не сећа“, а ипак их користи. Како уопште опстају такве речи? Овакве лексеме и њихове дефиниције најбоље сведоче о постојању колективног бића једног народа. Народ памти, заборавља, опрашта, верује. Речници, између осталог, чувају информације и о постојању колективног идентитета, а један од задатака лингвокултурологије јесте да осветли сегменте националног бића садржане у лексикографским делима.

Рекло би се да овакве лексеме имају експресивну улогу, а експресивност је произведена управо семантичком неодређеношћу. *Буна* (често и *Буница*) се користи да означи неку изузетно далеку локацију, па се употребом народу мистериозног топонима или хидронима *Буна* та удаљеност још више наглашава. *Најендек* је лексема експресивне звучности, па чак и ако се прецизно значење изгубило, лексема опстаје захваљујући звучној слици коју производи и којом се понекад експресивно могу описати особе или неке друге појаве. М. Дешић (1990) је писао о речима које су у Речнику САНУ описане

⁷ Г. Елезовић наводи да се у РЈАЗУ *Буна* одређује као река која утиче у Неретву ниже Мостара и сеоце на истој реци у Херцеговини.

⁸ На основу Речника САНУ сазнајемо, ипак, да је лексема *најендек* позната и у другим народним говорима (нпр. у Пироту, Крагујевцу итд). Развија чак и минимално деривационо гнездо – *нејендече*, *најендечийи*. Значење није неодређено: **б.** *онај који се ѿрави важан, размейљив, уображен човек, надувенко*. У Речнику САНУ се међу примерима за овај дијалектизам налази и тумачење да реч потиче од глагола *најейи се*, *надуји се*.

као речи „без значења“ или „без одређеног значења“ и запазио да су оне честе у дечијем језику (бројанице, успаванке), народним умотворинама (загонетке, песме, брзалице, бајалице) и емоционалном говору (узречице и речи са избледелим значењем). Лексеме које смо овде представили, иако у косовско-метохијским говорима нису имале одређено значење, ипак не спадају у групу коју је описао М. Дешић.

1.4. ИМЕНА ЕТНИКА, НОСИЛАЦА ЗАНИМАЊА И ДРУГИХ ДРУШТВЕНИХ ГРУПА. Пажњу привлаче и неке лексеме које спадају у етнониме или називе неких других друштвених група. Тако, на пример, *Гога* представља назив за Цинцарина. Како се то понекад догађа са именицама које означавају етнике, и ова именица је испунила свој семантички садржај семама колективне експресије, па „у народу ова реч означава и изражава и вредна радника, задовољна с малим. – *Ради кај Гога*“. *Османлија* је описан као „човек фини, лукав, вешт и који постиже циљ финоћом, а не бруталном силом. – *Јарга је османлија, он није кај њи*“.⁹ Лексема *влашко*¹⁰ описана је као „општи назив за цео хришћански свет који стоји на супрот другом појму Турско“.¹¹ *Русјанин* је „хришћанин, фиг. Србин“. *Габел* је био назив за представника „једне врсте Цигана, најниже врсте Цигана. Реч је и за Цигане увредљива. – *Ако смо и Цигани, нисмо Габели*“. Свирачи који су свирали зурлу обично су били Роми, па *зурлација* примарно не спада само у *nomina agentis*, већ има и етничко обележје: „Циганин који свира зурлу.“ Именица развија и секундарно значење које Елезовић квалификује као фигуративно: „каже се и другоме у подругливом смислу у намери да се неко потцени циљајући на његово порекло или положај, будући да су зурлације Цигани“. У вези са именицама из групе назива за занимања издвојићемо и именицу *гускар*, која секундарно означава сиромашног човека: „каже се човеку који се жели да потцени или који није нико и ништа. – *Они су свакад гускари*

⁹ Детаљнију анализу о именици *османлија* исп. у Драгићевић 2015.

¹⁰ Колико је лексема *Влах* и њени деривати погодна за лингвокултуролошку анализу, најбоље потврђују значења ове лексеме у Речнику САНУ. *Влах* може бити *Румун*, али и *Србин* (за католике и муслимане), затим *хришћанин* (за муслимане), *кајолик* (за травничке муслимане), *Херцеговац* (за Дубровчане), *сељак са койна* (за далматинске варошане и острвљане) итд. Назив је углавном погрдан, али и не мора бити такав.

¹¹ Г. Елезовић је правио бројне лексикографске и друге језичке грешке дефинишући лексику у свом речнику. Ова дефиниција у којој се придев дефинише као да је именица, а *Турско* се пише великим словом насупрот *влашко* сведочи о томе. Ипак, значај овог речника је толико велик да су те грешке у сасвим другом плану.

Све ове лексеме својим секундарним (али у некој мери) и примарним значењима врло упечатљиво оцртавају слику света говорника овог дијалекта. Свет се у тој заједници дели на хришћански и турски, а хришћанин (рисјанин) је, пре свега, Србин. Овом лексиком се указује на чињеницу који су све народи живели на Косову и Метохији у XIX веку, чиме су се бавили и, оно што је посебно важно, какви су стереотипи важили за представнике тих група, тј. коју су позицију заузимали на друштвеној лествици косовске заједнице. Посебно је занимљива веза која се у стереотипној слици успоставља између представника народа и скупа особина, па и занимања, која им се приписују. Пожељније особине и боља занимања везују се за представнике оних националности за које су у заједници резервисана виша места на друштвеној лествици.

Придев белосвецки дефинисан је као *еѣиѣиѣи* који унижава морална својства онеме уз кога сѣији: рђа белосвеца. Из овог значења се назире негативан однос говорника према ономе што долази из света. Осећа се отпор према свему што је туђе и непознато, што је и до данас црта паланачког погледа на свет. Непожељно значење овог придева забележено је и у речницима савременог српског књижевног језика (у Једнотомнику се наводе примери: *белосвейска љрошјува/скиињница/курва*).

Лексема *роб* означава „домаће чељаде, члан породице, задруге. – *Колико сће роба у кућу?*“ *Робље* је „домаћа чељад као колективна именица, чланови породице. – *Прошао у Мишровицу са све робље*“. Из данашње перспективе значење ове именице говори о дискриминаторском односу (вероватно домаћина) према члановима породице. У прилог томе може се додати чињеница да је у том дијалекту било познато данашње значење ове именице. У Речнику МС ово значење квалификовано је као застарело и покрајинско, али је потврђено примерима и из других дијалеката. Иако су односи у породици били патријархални и конзервативни, не би било добро унапред приписивати овој именици конотацију коју она има у савременом српском књижевном језику. Вероватније би било рећи да је ова лексема пример за значењске промене настале протоком времена.

Сиромаштво у коме је народ живео пратила је *суоџиња*. То је „стање кад се нема чиме сухи хлеб да присмочи, кад се осим хлеба нема никаквог мрса. – *Уби ме suoџиња, сол, леба и ниџија сас леба*“. Ову именицу бележи и Вук, што значи да је она (као и стање које означава) била позната и у другим српским крајевима. Постојање ове лексеме представља неку врсту документа који сведочи о сиромаштву. Лексема је занимљива и семантички јер је настала метафорички. Придев сув има широк дијапазон метафоричких значења у вези са одсуством нечега што је потребно или очекивано. *Суоџиња* и данас има пандан у живој речи српског сакралног стила *сухојаденије, сувоједење* и сл.

О томе како се живело сведочи и именица *суђеник*. То је „човек који је жени или девојци унапред одређен, досуђен да јој буде муж“. Постоји и *суђеница*, као и *несуђеник* и *несуђеница*. Све ове лексеме откривају део обичаја и начина живота српског народа у прошлости – мало тога је у патријархалној, конзервативној средини зависило од воље појединца.

Придев *урукљив* („урукљиве очи, тј. очи које погледом могу другоме да причине зло“), као и глагол *уручији* („погледом својих очију или чуђењем, речима учинити да неко претрпи какво зло, да га нападне болест“) само су један од примера празноверја са којим је народ живео, а и данас живи.

Необично је да *срце* у овом говору значи „код човека трбух, у опште органи који су смештени у трбушној дупљи“. Код животиња, међутим, *срце* означава онај телесни орган као у књижевном српском језику. Појава је семантички неочекивана. Уобичајено је да се називи који означавају делове тела човека симилисемијом преносе и на делове тела животиња (исп. Гортан Премк 2004: 60). Често се та два значења не раздвајају у оквиру једне дефиниције (исп. нпр. глава у Речнику САНУ: *горњи део човечијег или њедњи део живоџињског џела*). Дакле, таква семантичка дистрибуција значења, различита код човека и животиња, није уобичајена. Међутим, није необично то што су се та значења развила, јер је код лексеме *срце* једна од централних сема она која се односи на његов средишњи положај, па пошто су и срце и трбух органи смештени у централном делу тела, омогућен је овакав развој значења. Занимљиви су Елезовићеви примери којима се потврђује значење срца као трбуха. Они би свакако могли довести до комуникацијског шума ако неком од учесника комуникативне ситуације није позната ова семантичка специфичност лексеме *срце*. – *Жали од срца* (тј. тужи се на болове

Г. Елезовић је описао и неке ритуале везане за одређене друштвене догађаје и обичаје. Тако, на пример, он детаљно описује ритуал који је именован глаголом *зовеџи*. У речнику се детаљно описује ситуација која се означава овим глаголом, а ми ћемо парафразирати најважније делове. Невеста стоји држећи мараму обема рукама мало ниже појаса док старији чланови задруге ручају или док пију. Она говори док не добије разрешницу да може напустити гостинску собу. „Гови се стојећи у свечаном ставу и смерно. Не сме зверати нити с ким разговарати докле год говори.“¹² Елезовић је обрадом овог глагола сачувао од заборава једну прасловенску и свесловенску (осим пољског) лексему, али и описао један свадбени обичај и показао како неке лексеме могу бити ознаке за сложене слике које се састоје из мноштва специфичних детаља.

Издвојићемо још један глагол чијим се значењем слика цела једна ситуација, испуњена великим бројем детаља. То је глагол дрежда-
џи, који Елезовић овако дефинише: „стајати згурен на отвореном пољу, те у исто време као подрхтавати од зиме“. Ова занимљива дефиниција отвара питање њене објективности. Аутор, вероватно, није проверавао значење овог глагола у другим речницима, већ је описао слику коју он, као изворни говорник, има у глави када чује тај глагол. Да ли су и остали говорници имали до детаља исту слику када употребе ову реч? Да ли онај који дрежди заиста мора да стоји на отвореном пољу, да ли баш мора да буде згурен или дрежди и ако је усправан, да ли мора да подрхтава и да ли мора да му буде хладно? Да ли сви ови услови морају бити испуњени да би се ситуација могла назвати дреждањем? Према Скоку, друго *д* у овом глаголу

¹² Обраду ове одреднице (али и речника у целини) оштро је критиковао Х. Барић (1935: 278), указујући на податак да је К. Штрекељ показао да је најстарије значење прасловенског глагола *говейти* – *ħуйайти* (из *ħойшовања*), а да Будмани преводи овај глагол са *угађајти*. Додаћемо да и Скок одређује овај глагол као фолклорни свадбени термин који значи *угађајти*, *дворити*. Вук не наводи ову лексему, а ни М. Петровић Савић (2009) је на региструје у лексици свадбених обичаја у Рађевини. Х. Барић није у праву кад каже: „Господин Елезовић мисли да је он примерима из свога дијалекта потпуно разјаснио сва питања у вези с овом речи, у чему се грдно вара.“ Ова примедба само показује колико су дијалекатски речници били ретки, па ни неки лингвисти нису схватили чему они заправо служе и да не морају износити етимологију. Г. Елезовић (1936: 194) с правом одговара Барићу да је он имао задатак да изнесе облик, значење и употребу те речи у свом дијалекту, те да његов речник није етимолошки.

прасловенског корена служи за ономатопеизирање глагола, а та ономатопеја би требало да је у вези са померањем, дрмањем, дрхтањем. То би могло да значи да је дрхтање неопходан сегмент ове ситуације. У Речнику САНУ различита значења глагола *дреждайи* указују на неопходност неких од следећих компонената: 1) *чекайи осећајући досаду*; 2) *чекайи осећајући њонижење*; 3) *шаворији у некој досадној средини*; 4) *осећаји неугодну ујтрнулост*; 5) *дрхтайи*. Елезовићев глагол у својој значењској сложености као да садржи све ове семантичке сегменте. Тешко је замисливо да су их и сви остали говорници имали у виду приликом употребе овога глагола. Ипак, употребљавали су га и узајамно се, вероватно, успешно споразумевали, као што га и ми данас употребљавамо, не размишљајући о томе да ли га у сасвим истом значењу користе и наши саговорници.

II. Творбено-семантичка анализа изабране лексике

II.1. ЛЕКСЕМЕ КОЈЕ ДАНАС ИМАЈУ ДРУГАЧИЈЕ ПРИМАРНО ЗНАЧЕЊЕ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ. Међу лексемама словенског порекла које се одnose на људске особине и емоције има и оних које у савременом српском књижевном језику имају другачије примарно значење. Овакве семантичке различитости привлаче пажњу без обзира на то да ли су производ чињенице да су настале семантичким променама током времена или чињеницом да су проузроковане због тога што су исте лексеме имале различито значење у косовско-метохијским говорима у односу на дијалекте који су послужили као основица за српски књижевни језик. Оне привлаче пажњу због тога што су свакако имале заједничко семантичко полазиште које се развијало у различитим правцима, а те могућности и однос између добијених резултата важан је за теоријска семантичка истраживања о семантичким односима и потенцијалима.¹³

бусаји се – *мучији се*, *замараји се ни за шћа* (у савр. језику: (обично с додатком у прса) 1. *ударайи се њесницама*, *шакама у груди*);

вољан – *слободан*, *несметан* (у савр. језику: 1. а. *који њојиче од воље*, *којим ујравља воља*; б. *који има вољу*);

зрбина – *леђа*; *фиг. зашћијија*, *њрошекција* (у савр. језику: *зрбача*);

дом – *њо значењу нешћо боље и веће од кућа* (у савр. језику: *кућа*);

¹³ Уз одабране одреднице прво се наводи Елезовићева дефиниција, а затим, у загради, дефиниција из Речника српскога језика (2011), као најновијег речника савременог српског књижевног језика.

- државина – *пријатељство, друговање* (у савр. језику: *јосед, имање; својина*);
- железник – *обешењак, сјадало* (у савр. језику се не чува);
- жуљав – *мршав, слаб, кржљав* (у савр. језику: *јун жуљева, жуљевий*);
- заблудеи – *изгубио свест, изгубио се* (у савр. језику: *поћи погрешним путем, залутао*);
- засвињити – *заинајити се, бити тврдоглав* (у савр. језику: *зајрљати, ујрљати нешто*);
- коноичар, -ка, -че – *сад не значи човека који израђује конојце, пошто се такав човек зове ужар, него у Вучијерну та реч значи обешењак, сјадало* (у савр. језику: *ужар*);
- луд – *млад, без имало алузије на слабост ума* (у савр. језику: *ментално, умно поремећен*);
- милош – *сад често дар, поклон, љубав, наклоност* (у савр. језику: *сажаљење, самилост, милосрђе*);
- мудар – *у овом говору овај придев више значи миран, пристојан, но уман* (у савр. језику: *врло намећан*);
- мудроваи – *мироваи* (у савр. језику: *мудро размишљати, умовати*);
- навреи – *намучио се, најатио се* (у савр. језику: *нагнути, похрли*);
- нареди – 1. *поређати, у ред ставити*; 2. *заповеди* (у савр. језику: *заповеди*);
- наруквица – *рукавица* (у савр. језику: *накиј који се носи око руке*);
- обори – *у овом говору се најчешће овај глагол употребљава са значењем: прионути, захваћити и уопште показује почетак радње* (у савр. језику: *учинио да неко или нешто падне, срушио*);
- обор – *двориште, авлија, без обзира да ли је испред или иза куће* (у савр. језику: *ограђен простор за стоку*);
- обрљиви – *добити у глави брљеве, изгубио намећ* (у савр. језику: *брљави* – 1. *говорио којешта*);
- одвикнуо се – *одазвао се* (у савр. језику: *ослободио се какве навике*);
- омасити – *обојити* (у савр. језику: *нанети слој маси, масноћу на нешто*);
- печењак – *каже се за човека сува, мршава, худа и закржљала* (у савр. језику: *нема у РСЈ*);
- подрекло – *презиме* (у савр. језику: *порекло – оно од чега нешто поиче, поиче*);
- подударати – *подстирекавати, наговарати* (у савр. језику: *подударити се – сложити се једно с другим*);
- поразити – *убити сасвим* (у савр. језику: *победити*);
- посаи – *сустаи, уморити се* (у савр. језику: *настаи, створити се*);
- прешворити – *уштовити, схватити, послушати* (у савр. језику: *променио у нешто друго*);
- сумња – *страх, њашња* (у савр. језику: *непојна вера у некога, у нешто, неверовање*);

и́решӣен – сумануӣ, маниӣ, луд (у савр. језику: у изразу *и́решӣен ии́јан* – *савим ии́јан*);

убрайи – сазнайи, разбрайи (у савр. језику: *берући ои́кинуйи*);

ударан – немиран, несӣашан (у савр. језику: *ударни* – *који задаје одлучан ударац*).

Иако семантички однос између значења свих наведених лексема заслужује обраду, овом приликом задржаћемо се на само неколико примера.

Занимљив је семантички развој глагола *заблудеи*, чије је најстарије значење, према Скоку – *варайи се*. Варање самог себе доводи до заблуда (погрешних уверења, грешака, а оне до погрешних одлука и губљења са правог пута), па је глагол у српском књижевном и народном језику развио више значења у вези са губљењем. Елезовић бележи губљење свести, а речници књижевног језика – губљење у простору (што је погрешно наведено као примарно значење у савременом језику), а затим и падање у заблуду и довођење некога у заблуду. Запажа се, дакле, семантички процес од радње до ефекта радње (што би се могло подвести под дијакхронијску метонимију), а ефекат радње се реализује од физичког ка духовном (а то је метафорички процес).

Елезовић наглашава да *грбина* у његовом дијалекту није аугментатив од *грба* и да нема пејоративно значење (како је та именица дефинисана у РЈАЗУ), већ да означава *леђа* и да има неутрално значење. У српском књижевном језику ова именица се не употребљава, али се бележи у речницима и доводи се у везу са именицом *грбача*, која се чува само у фразеологизму *носији на грбачи*. Означава *леђа*, али значење јој је изразито експресивно. Именица *грба* је у савременом језику само *деформийеи* на *леђима*. Ово значење добијено је метонимијом од значења *леђа*, а затим се метафорички развија (нпр. 1.в. у РСАНУ: *избочина на земљишйу*; *исйуичење*, *избочина уойшйе*). У књижевном језику, дакле, именица *грба* и именице које су настале од ње имају пејоративно значење или такву конотацију (можда због тога што постоји неутрална именица *леђа*), док су у косовско-метохијским говорима ове именице неутралне (иако постоји и синоним *рбай*).

У вези с овим случајем напомену заслужује и именица *грбача* која се чува само у фразеологизму. Да је моћ устаљених израза велика за очување неке лексике која би се у супротном изгубила, потврђује и придев *и́решӣен* који код Елезовића означава *луд*, *сумануӣ*, а у књижевном језику се чува само у изразу *и́решӣен ии́јан*. Додајмо

томе да је и Елезовић бележио неке лексеме које се чувају само још у пословицама. Такав је случај са именицом *добруша* која се чува у пословици *Не давау добруше но млогуше*. У књижевном језику не чува се та пословица, па ни *добруша*.

П. Скок одређује придев *мудар* као балтословенску, свесловенску и прасловенску лексему која значи *йамейџан*. У косовско-метохијским говорима она развија значење *миран*, а у неким народним говорима, према РСАНУ, може да означава и *ишћедљив*, *шкрџ*. Ова значења нису у директној вези са основним значењем, али се може претпоставити да су се развила културолошки, на основу стереотипа да је *мудар* човек тих, *миран*, да не говори превише и да добро размисли пре него што нешто каже. Он није разуздан, разметљив, већ скроман, чуваран, штедљив. Наведено тумачење треба прихватити тек као хипотезу јер се придеви са значењем особине лако семантички преклапају са другим придевима који означавају особине.

Као што је *мудар* обично *ишћ*, *миран*, тако је и *луд* (који, на пример, код Вука није само *менџално йоремећен*, већ и *глуј*) стекао ту особину јер је *недозрео*, *млад*, *неискусан*, па у косовским говорима, придев *луд* значи само *млад*.

Пажњу привлачи и семантика неких деривата. Додавањем суфикса на творбену основу мотивне речи могу настати деривати који су у различитим односима са мотивном речју. Резултат је само донекле предвидљив, а да заиста може бити различит, потврђује семантика деривата у књижевном језику у односу на дијалекте. Тако, на пример, *жуљевиџ* у књижевном језику значи *који је йун жуљева* (*жуљевиџе руке*), а у Елезовићевом дијалекту – *мришав*, *слаб*, *кржљав* (тј. *који жуља*). *Наруквица* је код Елезовића *рукавица*, што је занимљив резултат ове комбиноване творбе, али сасвим логичан. Основно значење глагола *наредиџи* јесте *йоређаџи*, *убраџи* значи *разумеџи*, *разабраџи* итд.

II.2. ЛЕКСЕМЕ КОЈЕ СУ РАЗВИЛЕ СЕКУНДАРНА ЗНАЧЕЊА КОЈА НЕ ПОСТОЈЕ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ. Има и оних лексема у косовским говорима које имају исто основно значење као у савременом српском књижевном језику, али користећи свој семантички потенцијал, развијају и нека значења која не постоје или су неуобичајена у књижевном језику. Ево неколико примера.

буљук (тур) – 3. *йунолейсџиво*, *зрелосџ*. – *Улегао у буљук* (= пунолетан је). *Девојка у буљук* (= зрела за удају);

венац – фиг. *брак*, *суџруг*, *суџруга*. – *Ћерко, да йосџимаш најџре своје венце*.

гуџа – *гушав човек или жена*;

жалићи – 2. сумњати. – Жали ли на кога? (= Сумња ли на кога?). 3. боловати. – *Шта жали? Жали од главе.*

своно – фиг. велики њосао, велика дужносћ. – *Велико си своно шурито, бог нека ти је на њомоћ.*

извијати – на заобилазан начин речено лагати. – *Кажи право, немо тиуна да извијати.*

комаћати – 2. фиг. кидати, срдити, љућити. – *Не комаћай ми дете.*

лејоша – 2. красотиа, дивоша, више у прилошком значењу. – *Поље ги родило, лејоша!*

немоћ – анемија. – *Од немоћи гу је шо.*

образ – 2. угледно лице, особа њошовања досћојна. – *Нека дође њред образе, нека каже шшо има.* 3. Часћ, њошћење. – *Бео ти образ (= Алал ти вера!)*

сабор – 2. сћрћење. – *Чини сабор још мало.*

Нека од секундарних значења наведених лексема која нису забележена у речницима књижевног језика свакако постоје у њему као потенцијална. Тако је, на пример, у књижевном језику развијен модел синегдохе ДЕО ТЕЛА – ЧОВЕК У ЦЕЛИНИ, па би се могло очекивати да се у одређеном контексту реализују значења *гуша – гушав човек и образ – угледан човек*. У лингвокултуролошком смислу посебно је занимљива чињеница да се образом не назива било које лице, већ оно које је угледно и које се поштује, јер *образ* спада у културолошке концепте у српској језичкој заједници.

Из когнитивистичког угла ваља обратити пажњу на секундарна значења лексема *комаћати* и *сабор*, које представљају својеврсне концептуалне антониме. Док се основно значење лексеме *сабор* односи на сабирање, повезивање, окупљање особа или предмета, основно значење глагола *комаћати* (*комадати*) у вези је са распарчавањем, растурањем, поделом предмета и појава на комаде. Семантика буквалног сабирања и распарчавања, путем метафоре, омогућила је и апстрактно схваћене ове процесе у духовном животу човека. Тако се *сабор* односи и на окупљање, сређивање мисли и стрпљење, а *комаћати* може значити и унутрашње кидање, распарчавање, бес. Оба ова значења могла би се интензивније реализовати и у књижевном језику.

Запажамо примере и за метонимијска значења која не постоје у књижевном језику ни као потенцијална, а мало је вероватно и да ће се развити. Лексема *венац* у значењу *брак, сујруг, сујруга* настала су у вези са обичајем употребе венаца у церемонији венчања. Данас већина говорника не уочава везу између *венца* и *круне* која се користи приликом венчања, па полако нестаје и семантичка веза међу

њима у савременом српском језику. *Звоно* као велики *ѿсоао*, велика *дужносѿ* у вези је са предводником стада, буквално или метафорички, а онај који предводи мора бити најодговорнији. Обе ове мотивације полако нестају или су нестале из свакодневног искуства, посебно у урбаним срединама, па се ни ова значења не могу очекивати.

Примери са *комаѿаѿи* и *сабором*, на једној страни, и *венцем* и *звоном*, на другој, указују на чињеницу да су у језику дуговечнија, постојанија, релевантнија, универзалнија она секундарна значења која су заснована на универзалним когнитивним процесима, него она која су културолошки заснована. Ова прва, чак и ако не постоје, увек се могу активирати, а ова друга су и просторно и временски локална и могу се активирати док постоји обичај на коме су заснована.

Иако се у овом раду бавимо домаћом лексиком, скренућемо пажњу и на случај именице *буљук*. У многим случајевима није тешко довести у везу различита значења лексеме унутар њене полисемантичке структуре, али то није лако (а можда није ни могуће) у случају лексеме *буљук* – њеног основног значења у косовско-метохијским говорима (*чеѿа*, *одред*, *гомила*) и секундарног (*ѿунолейсѿиво*, *зрелосѿ*). Према Елезовићу, основно значење позајмљено је из турског (*bölük*), а наведено секундарно из арапског (*bilug*). Пример смо одабрали да бисмо скренули пажњу на ову неуобичајену појаву. Вероватно би ова два значења требало третирати као хомониме. Питање је колико има оваквих случајева међу вишезначним позајмљеницама које су могле бити позајмљене из већег броја језика.

II.3. ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКИ СПЕЦИФИЧНЕ ЛЕКСЕМЕ. У овој групи налазе се лексеме које се углавном не користе у књижевном српском језику (исп. СДР), иако је понека од њих обрађена у речницима савременог српског језика. Ова лексика подсећа на чињеницу да српски језик има огроман потенцијал за богаћење лексичког фонда из сопствених извора.

бедосаѿи – зло радиѿи, каже се за неку радњу кад се ради без воље.

бездеѿка – нероѿкиња.

богмаѿи (се) – честѿо и за сваѿиѿа се клеѿи или другога клеѿи у бога. – Немој да ме богмаѿи.

ваљаѿиносѿ – сѿособносѿ, хѿѿрина. – Имао је ваљаѿинос.

ваљаѿиан – ваљан, сѿособан. – Ваљаѿина му деца искочише.

варакаѿи – варајуѿи себе или другога, радиѿи на ѿосѿигнуѿу каквог циља; да се неѿѿѿо сачува од другога или да се од другога добије за себе. – Варакај га ѿако док ѿи не дође згодно ѿод руку.

вражѿиѿи – врачаѿиѿи, бајаѿиѿи, чиниѿиѿи мађије. – Моли ме да гу вражѿим.

глед – сјолашињи изглед, лейоша. – На глед ич није гледна, ама је добра.

гороглав – им. кад гори глава од ђосла, журба, хишња, мучно време.

гороча – онај који угори очима ђа гледа дрско, безочан, дрзак, који се не сѣиди.

горочан – који не сјусѣи ђоглед од сѣида или из обзира. – Тако горосна инсана нису ђи очи виделе.

гркавица – увреда, горка реч, нејријайносѣ. – Тешку сам гркавицу ја ђрогнула од мојега Свеѣозара.

грљаѣи – жселеѣи, волеѣи, жудеѣи за нечим. – Не грља ђолико за кућу.

губодушница – оно ѣиѣо чини да се душа губи. – Пара је ђроклеѣа, ђара је губо-душница.

добруша – она која је добра. Долази само у народној ђословици: Не давау добруше но млогуше.

дрвендедасѣ – круѣи, незграјан.

дугообразасѣ – каже се за својсѣво чељадеѣа које има дугачке образе. – Чини ми се није ова, она беше мало ђодугообразасѣа.

душевадник – рђав човек, најрасиѣи, који речима својим укућанима „вади душу“.

душегубник – човек који не брине много о души, који честѣо греши и душу губи.

жугаѣи – ђриговараѣи, наговараѣи, убеђиваѣи. – По сву ноћ му жуга више главе.

забедник – који ѣиражи свађу, сѣивара и изналази разлоге за свађу, забедник је и размажено деѣе које сваки час изналази разлог да буде незадовољно, да ѣлаче и извољева сад ово, сад оно.

загрљасѣ – који има облик враѣа, округло и дугуљасѣо. – Тако су и ове дуње све загрљасѣе.

задисаѣи – имаѣи нејријайѣан мирис. – Задишу му усѣа.

замучиѣи се – осеѣиѣи ѣѣруд и најоре који ђреѣходе ђорођају. – Замучила се жена.

зайираѣи – сѣречаваѣи, смеѣиѣи. – Да ми не зайире он, за друго ми је лако.

засѣарак – неѣиѣо као сѣармали.

зайѣра – смѣи, ђомор. – Зима је зайѣра за сирѣиѣњу.

заѣѣаѣи се – заљубиѣи се у ђодругљивом смислу. – Шѣо си се заѣѣаѣо баш у ѣу.

зѣѣешан – ђробирач на јелу, који мѣшава једе. – Тако ми ѣо деѣе зѣѣешно од малена.

знановиѣи – који зна много, разуман, уман.

зубан – каже се човеку који има велике и нелеѣе зубе. – Дошао ми ѣуна онај зубан.

изгудеѣи – као бошкачки ова реч значи ђосѣиѣен изаћи, ѣѣрезно најусѣиѣи ме-сѣо где се Ѣре Ѣѣога било.

искобиѣи – Ѣредсказаѣи зло, наслуѣиѣи смѣи, Ѣройасѣи нечију. – Сваку ноћ му ѣукавац виче на кућу, ѣѣе да искоби некога.

искриник – онај који живи у криу, ѣаво, саѣана, или онај који Ѣо нечему личи на ѣавола.

јакоба, јакоѿѿа – јачина, снага.

једињајка – јединица, самохранка, најчешће као аѿрибуѿ уз мајка: једињајка мајка.

једињак – син и друго шѿо је човеку једино, шѿо има само један ѿпримерак. – Имала мајка једињака сина.

клечкаво – који није уѿтегнуѿ, коме чакшире нису везане како ѿреба него му се обесиле низ кукове.

крѿеѿѿи – храниѿи ѿѿѿајно мржњу ѿрема некоме. – Он нешѿо свакад ѿако крѿѿи на мене.

лакѿеѿѿи – имаѿи наклоносѿ, ѿривлачносѿ ка нечему. – Никад му не лакѿи срѿце за рабоѿу.

леѿачко – осећа се донекле као дем. од леѿо. – Он ѿи леѿачко ѿури ћесу у недра, ѿа ѿође.

леѿѿѿи се – ѿосѿала реч о лек, узимаѿи ѿо мало као лек, радиѿи све мало ѿо мало. – Не леѿај се но ѿѿиѿај.

лудина – младосѿ. – Према ѿегове лудине.

лудна – каже се као ѿрекор за женско чељаде које би ѿо годинама сѿаросѿи одавно ѿребало да ѿресѿане биѿи „луда“, а она осѿала ѿаква, деѿиња-сѿа. – О лудно једна!

младиња – младеж, млада чељад. – Оће младиња да игра.

мрзоѿљив – кога мрзи радиѿи, лењ. – Ова ги снаша, вету, много мрзоѿљива.

надбиѿи – ѿобедиѿи, освојиѿи, надјачаѿи. – Руси надбили Турѿе.

надолеѿи – надвладаѿи, надјачаѿи, ѿобедиѿи. – Он ће да га надѿли.

најеграѿи – наједраѿи, набујаѿи, гоѿово увек кад је реч о красѿама, бубуѿица-ма или осѿицама.

наѿасѿиѿи – наѿуѿиѿи, расрдиѿи. – Шѿо ме је наѿасѿиѿо ѿај ѿас јуѿѿрос, ни-кад му ѿѿросѿиѿи нећу.

немоѿиѿина – немоћ.

ненавидан – завидљив, ѿакосѿан. – Тако су они ненавидни на нас.

неѿреѿворник – онај који не слуша ѿуђе савѿе, који је ѿврдѿглав.

нерабоѿиѿија – нерадник, лениѿина. – Шѿо седиш кај нека нерабоѿиѿија?

овечаѿи – осѿариѿи.

оглав – ѿводаѿ, улар који се наѿиѿе на главу јахаћој или ѿеглећој сѿѿѿи.

одвојник – чудаѿ, човек несоѿијалних особина. – Такав је он одвојник свакад биѿо.

окрушасѿ – дугуљасѿ, обал: окрушасѿо лице.

ѿшарасан – који свршава ѿслово. – Да ми је Савка, она је ѿшарасна.

ѿћуѿковаѿи – одлагаѿи, одуговлаѿиѿи, ѿредѿмишљаѿи се, усѿезаѿи се да ѿри-сѿуѿи ѿѿлу.

ѿамеѿиѿија – ѿамеѿан. – Тако имали ѿамеѿиѿија ѿуди.

ѿасјалук – сриба, ѿуѿина.

ѿасѿина – ѿасјалук, сриба, љуѿина. – Од ѿасѿина се изеде.

ѿикљав – мршав, сух, као биљка.

ѿодруг – сѿѿруг, муж. – Оѿишла сас својега ѿодруга.

ѿожегнуѿи – ожеднеѿи, изгорейѿи од жеђи. – Пожегла ни сѿока без воде.

ѿоудейѿи – ѿоѿамнеѿи, смршайѿи, ослабиѿи, ѿоружњаѿи. – Неѿио ми дете ѿоудело.

рбайѿ – леђа, грбина. – На њојзину рбайѿ.

роѿа – свађа, ѿородична неслога. – Па у роѿу, у муку, умре јадница.

руѿан – ѿужан, који је у жалосѿи. – Руѿина је за девера ѿио гу је ѿу скоро умро.

својеѿѿив – који воли своје сроднике, који се срођује брзо, који брзо ѿосѿаје као род с другим.

средалика – средовечна. – Ако си средалика, богом сесѿра.

убожник – ѿросјак, бедник који је лоше одевен. – Сѿао ѿу кај убожник.

угаса – ѿројасѿ, ѿиѿеѿа. – За нас је ѿо велика угаса.

угојан – ѿун, дебео, масѿан. – Шѿо је угојна ова кокошка.

угорейѿи – уѿреѿи ѿоглед, гледаѿи неѿремице и смело без зазора, а донекле дрско и безочно. – Угорео очима кај анаѿемник.

удава – ѿогибѿија, ѿројасѿ. – Удава је ѿо за сиромаа човека.

удобриѿи се – ѿосѿаѿи добар, умилиѿи се. – Њему нико не може да се удобри.

уѿириѿи (се) – набубреѿи, ѿорумениѿи, одебљаѿи, ѿоѿуниѿи се.

уздаја – уздање, нада. – Имао сам уздају на њега, ѿа ме ѿревари.

узиграѿи – од велике жеље ѿоиграваѿи. – Узиграли сѿе да идеѿе.

укиѿиѿи се – ѿочейѿи да ѿада киѿа. – Суо беше ѿа се укиѿи.

умудрейѿи – учиниѿи мудрим. – Бог нека ѿи да ѿаменѿи и нека ѿе умудри.

У Елезовићевом речнику запажамо доста лексема насталих слагањем или комбинованом творбом, које привлаче пажњу својом живописношћу: *гороглав*, *губодушница*, *дрвендедасѿи*, *дугообразасѿи*, *душевадник*, *душегубник*, *злојешан*, као и већ у раду навођене лексеме *дебелгуза*, *масногуза*, *мешоречница*. Ове речи-слике се углавном не чувају у савременом српском књижевном језику и чини се да им књижевни језик није склон јер нове речи ретко настају по овим моделима иако су могућности неисцрпне. Могуће је да нису економичне јер су предугачке (исп. *ѿодугообразасѿи*). Ове лексеме се могу поделити на оне којима се исказује метафоричка слика (нпр. *душевадник*) и оне којима се исказује буквална слика (нпр. *дугообразасѿи*). Посебно су инспиративне ове прве јер откривају како говорици у својој наивној слици света концептуализују различита душевна стања и емоције.

Има и других лексема које, из данашње перспективе, имају необичну мотивацију. Таква је, рецимо, лексема *загрљаси̑* (који има облик *вра̑и̑а*: *загрљаси̑е крушке*), *окрушаси̑* (*дугуљаси̑*, *обал*), *забедник* (*свађалица*), *изгудеи̑и* (*о̑и̑резно изаћи*), *лудина* (*младоси̑*).

Забележене су и неке лексеме којима се именују појмови за које у савременом језику не постоји назив: *гороча* (*онај који угори очима ња гледа дрско, безочан, дрзак, који се не с̑и̑иди*), *горочан* (*који не с̑и̑уси̑и њоглед од с̑и̑и̑да или из обзира*), *угореи̑и* (*у̑и̑р̑и̑и њоглед, гледаи̑и не̑и̑ремице и смело без зазора, а донекле дрско и безочно*), *кљечкаво* (*који није у̑и̑егну̑и̑, коме чакшире нису везане како њреба него му се обесиле низ кукове*).

Неке су лексеме скоро непрепознатљиве у савременом језику само зато што их данас користимо са другим префиксима или суфиксима: *надолеи̑и* (*надвладаи̑и, надјачаи̑и, њобеди̑и̑и*), *зайираи̑и* (*с̑и̑речаваи̑и, сме̑и̑аи̑и*), *зай̑ра* (*смр̑и̑, њомор*), *ро̑и̑а* (*свађа, њороди̑чна неслога*). Према П. Скоку, *надолеи̑и* постоји код Вука и у косовско-метохијским говорима, док у књижевном језику живи *одолеи̑и* и придев *неодољив*. Корен се, за разлику од пољског језика, у српском јавља само са префиксима. Корен *-̑реи̑и/ -̑ираи̑и* такође се у српском језику јавља само са префиксима (отуда, нпр. *до̑реи̑и* (*до̑и̑ираи̑и*), *о̑у̑реи̑и се* (*о̑у̑и̑ираи̑и се*), *̑одо̑реи̑и* (*̑одо̑у̑ираи̑и*), *у̑реи̑и* (*у̑и̑ираи̑и*), али није очуван глагол *зайираи̑и*. Именица *зай̑ра* потиче од глагола *зай̑р̑и̑и*. За разлику од именице, овај глагол живи у савременом српском књижевном језику. *Ро̑и̑а* као свесловенска и прасловенска реч која на Космету и у Црној Гори означава *свађу, неслогу*, није сачувана у савременом српском књижевном језику, али постоји *уро̑и̑и̑и се, уро̑и̑а, њоро̑и̑а*.

Све је мање именица у књижевном језику изведних суфиксом *-а* са значењем стања као што су занимљиве именице *угаса* (*̑ро̑и̑аси̑*), *удава* (*̑о̑гиби̑а*), *уздаја* (*узда̑е*). Значења ових лексема су метафорична – гашење и давлeње се доводе у везу са пропашћу и смрћу, што овим лексемама обезбеђује експресивност и живописност.

По метафоричној мотивацији пажњу привлаче и лексеме *рушан* (*̑у̑ужан*) и *одвојник* (*несоци̑јализован човек*), које се не чувају у савременом српском језику.

Занимљиви су глаголи *кр̑и̑еи̑и* (*̑и̑а̑но мрзеи̑и*) и *лак̑и̑аи̑и* (*осе̑а̑и̑и њривла̑носи̑ ка нечему*), чија је значењска мотивација нејасна и не проналазимо је ни код Скока ни у Речнику САНУ.

Није јасно због чега у српском књижевном језику не постоји *средалика*, када већ не постоји друга лексема којом се означава жена средњих година.

II.4. Антоними који нису опстали у пару. Пажњу привлаче чланови антонимских парова који нису опстали упркос чињеници да су опстали њихови парњаци супротног значења: *изујинуџи* – *уденуџи*, *назор* – *добрем* (*Ако нећеш добрем, назор ћеш*), *наојосло* – *наојо* (*Окрени га, Боже, наојосло*); *неваљаџан* – *ваљаџан*, *образан* – *безобразан*, *снеруке* – *наруку*. Чланови антонимског пара својим значењима покривају један појам у целини. Означавају најмањи и највећи степен неког својства (нпр. *краџак* – *дугачак*) или две нераздвојне супротстављене целине (нпр. *мушарац* – *жена*). Један је увек маркиран, а други немаркиран. Онај немаркирани углавном има богатију полисемију и деривацију, па је семантички доминантан. Ипак, тек са својим парњаком чини појмовну целину и зато је необично што су у српском књижевном језику неке лексеме остале без својих антонима. Поставља се питање због чега немаркирани члан, како то понекад бива, није стабилизовао и обогатио семантички потенцијал маркираног члана и тако му омогућио опстанак.

II.5. ТЕЖЊА КА ОНОМАТОПЕИЗАЦИЈИ. Има доста лексема у Елезовићевом речнику које су очигледно ономатопејског порекла. У ту групу спада већина лексема у вези са халапљивом прехраном и у вези са женама које смо навели на почетку овог рада. Ево још неких примера: *бумбарџи*, *бућав*, *врцкариџи*, *дундораџи*, *дундориџи*, *наџикаџи* се, *наџорљив*, *наџљемаџи* се, *наџмукаџи* се, *џошуџи* њар, *скљукаџи* се, *скуџиџи* се, *џуџан*, *џуџавица*, *џуџавко*. Тежњу ка ономатопеизацији вероватно треба схватити као тежњу за експресивним изражавањем.

II.6. ЛЕКСИЧКА КОНКУРЕНЦИЈА. Посматрано из угла савременог српског књижевног језика занимљиво је пратити како су неке лексеме које се данас користе у књижевном језику, према Елезовићевом сведочењу, уступиле место другима, а затим се, посматрано из данашње перспективе, захваљујући дијалектима који су ушли у основицу књижевног језика, вратиле у српски стандардни језик. Тако је, на пример, почетком XX века, придев *ласан* (и прилог *ласно*) потиснуо у косовско-метохијским говорима придев *лак* (и прилог *лако*). Придев *лен* се био повукао пред турцизмом *денбел*.

Било је и другачијих судбина лексема у процесу лексичке конкуренције. Тако се, на пример, свињска маст као намирница дуго употребљавала (што је пратила и лексема *масџ*), затим је престала да се користи јер ју је заменило масло (маст која се добија из кајмака). За то време била је, како Елезовић каже, „заборављена“ и реч *масџ*, а онда се вратила свињска маст у исхрану, а заједно са њом и лексема *масџ*.

Има примера и за лексеме које су након узајамне борбе за опстанак обе заборављене. Тако је, на пример, дијалектизам *лек* (= *мрвица*, *тирунка*: *лек воде*, *лек земље*) у Елезовићевом дијалекту уступила место турцизму *иљач*. Данас се у књижевном језику не користи ниједна од ових лексема, али се у Вучитрну чувала лексема *лечка*, која потиче од *лек* и која је обрађена и код Елезовића.

У мору оријентализама које су косовско-метохијски говори преузели из турског језика није се, зачудо, нашла и *кашика*. Напротив, овај дијалекат је и у XX век ушао са словенском *ложницом*, а у књижевном језику није опстао највећи део оријентализама који су постојали у овом дијалекту, али *кашика* је успела да потисне *ложницу*. Да је *кашика* била позната говорницима овог дијалекта, сведочи Елезовићев запис да се *кашиком* називала *сйрава* за обување *цийела*.

III. Закључци

Културолошко-семантичка и творбено-семантичка анализа словенске лексике која означава људске особине и емоције у Елезовићевом *Речнику косовско-меџохиских говора* доноси прегршт запажања.

Лексика овог српског народног говора (а сасвим сигурно и многих других) богата је апстрактним речима са значењем људских особина и емоција, на пример: *бледило*, *радоси*, *рђавиштина*, *снужден*, *срам*, *срећа*, *срећии*, *срећан*, *сџид*, *сџидан*, *сйра*, *сйравии*, *сйраоба*, *сйраоваии*, *сйраиан*, *сйрейња*, *судбина*, *шуга*, *човесиво*. Народни човек се одувек бавио својим духовним животом и имао потребу да подели са другима своја осећања и оцене о својим, а пре свега о туђим особинама.

Има упадљиво више лексема којима се означавају непожељне него пожељне емоције, особине, радње, појаве. Две непожељне особине посебно су изазивале осуду – прождрљивост и лењост. Посебно је било недопустиво бити лењ, а много јести, јер хране никада није било у изобиљу. Као и приликом анализе оријентализама у овом речнику (исп. Драгићевић 2015) истраживање је показало да су се посебно ценили вредни, вешти, спретни, окретни људи. Богата лексика у вези са прождрљивошћу оцртава сегмент слике света у коме доминирају сиромаштво и глад, у коме се одмерава колико ко једе и колико ко заслужује да поједе.

Велики број лексема којима се означавају жене које поседују неку непожељну особину указује на лош друштвени положај жене. Посебно су се осуђивале лење, прождрљиве и неуредне жене.

Народно празноверје, страхови од натприродних бића и природних стихија исказани су кроз мноштво еуфемизама који су забележени у Елезовићевом речнику. Чини се да највећи број еуфемизама словенског и оријенталног порекла постоји за ђавола.

Анализа лексике која означава имена етника и друге друштвене групе указује на занимљиву везу која се у стереотипној слици успоставља између представника народа и скупа особина, па и занимања, која им се приписују. Пожељније особине и боља занимања везују се за представнике оних националности за које су у заједници резервисана виша места на друштвеној лествици (нпр. *османлија*), а непожељне особине и занимања везују се за народе на нижем ступњу на друштвеној лествици (нпр. *зурлаџија*).

Описујући одређене народне обичаје и називе за њих, Елезовић је сачувао од заборавља разне сегменте народног живота, али и важну лексику. Тако је, на пример, обрадом глагола *говейти* сачувао једну прасловенску и свесловенску (осим пољског) лексему, али и описао један свадбени обичај и показао како неке лексеме могу бити ознаке за сложене слике које се састоје из мноштва специфичних детаља.

У раду се наглашавају творбено-семантичке специфичности лексике која не постоји у савременом српском књижевном језику. Семантичке различитости привлаче пажњу без обзира на то да ли су производ чињенице да су настале семантичким променама током времена или чињеницом да су проузроковане због тога што су исте лексеме имале различито значење у косовско-метохијским говорима у односу на дијалекте који су послужили као основица за српски књижевни језик.

Упечатљива је лексема *роб/робље* која се односила на чланове породице и која, вероватно, представља пример за значењске промене настале протоком времена. Могло би се претпоставити да ова лексема није имала тако негативну конотацију какву има данас.

Показало се да су у речнику забележене и оне лексеме које немају одређено значење јер га је народ, како каже Елезовић, заборавио (исп. *џимар*, *најендек*). Оваква лексика сведочи о постојању колективног народног бића које може да памти, да заборавља, па и да чува трагове оног што је заборављено.

Закључили смо да је моћ устаљених израза велика за очување неке лексике која би се у супротном изгубила. Тако, на пример, Елезовић обрађује лексему *добруша* за коју каже да се чува само у пословици *не давау добруше но млогуше*. Данас се у књижевном језику не чува ни тај фразеологизам, а ни *добруша*. Елезовић бележи и

лексеми *ѿрешиѿен* која се пак у савременом српском језику чува само у изразу *ѿрешиѿен ѿѿјан*.

Неке лексеме су обрађене као лексеме чија значења представљају слике са много детаља, нпр. *чеѿѿѿина* – *каже се за женкиње које се безочно смеју и цере или се крише и вију*; *дрежседеѿѿи* – *сѿјајаѿѿи згурен на ѿѿвореном ѿѿљу, ѿе у ѿѿѿо време као ѿѿдрхѿѿаваѿѿи од зиме*.

Значење неких лексема (посебно придева) поседује другачију семантику од данашње у том смислу што оне обухватају различит део семантичког домена ових често широкозначних лексема. Тако, на пример, *мудар* у Елезовићевом дијалекту значи *миран*, јер се придеви са значењем особине лако семантички преклапају са другим придевима који означавају особине. Разлог томе лежи у чињеници што једна особина често подразумева или изазива другу. Верује се, на пример, да је *мудар* човек обично *миран*, *скроман*, *тих*, па преклапање значења у косовском говору и у савременом књижевном језику није случајно.

Додавањем суфикса на творбену основу мотивне речи могу настати деривати који су у различитим односима са мотивном речју. Резултат је само донекле предвидљив, а да заиста може бити различит потврђује семантика деривата у књижевном језику у односу на дијалекте. Тако, на пример, *наруквица* код Елезовића означава *рукавицу*, а *наредѿѿѿи* значи *ѿоређаѿѿи*.

Анализирајући лексику која је секундарна значења развила на основу појмовне метафоре (*комаѿѿаѿѿи* и *сабором*) и ону чија су секундарна значења настала захваљујући културолошким стереотипима (*венац* и *звоно*), закључили смо да су у језику дуговечнија, постојанија, релевантнија, универзалнија она секундарна значења која су заснована на универзалним когнитивним процесима, него она која су културолошки заснована. Ова прва, чак и ако не постоје, увек се могу активирати, а ова друга су и просторно и временски локална и могу се активирати док постоји обичај на коме су заснована.

У Елезовићевом речнику запажамо доста лексема насталих слагањем или комбинованом творбом, које привлаче пажњу својом живописношћу: *гороглав*, *губодушница*, *дрвендедасѿѿи*, *дугообразасѿѿи*, *душевадник*, *душегубник*, *злѿјешан*.

Неке су лексеме скоро непрепознатљиве у савременом језику само зато што их данас користимо са другим префиксима или суфиксима: *надолеѿѿи* (*надвладаѿѿи*, *надјачаѿѿи*, *ѿобедиѿѿи*), *зайираѿѿи* (*сѿречаваѿѿи*, *смеѿѿаѿѿи*), *зайѿра* (*смирѿѿи*, *ѿомор*), *роѿѿа* (*свађа*, *ѿородична неслога*).

У Елезовићевом говору има лексема које нису очуване у српском књижевном језику, а биле би корисне. Није јасно због чега у српском књижевном језику не постоји, на пример, *средалика*, када већ не постоји друга лексема којом се означава жена средњих година.

Има примера за лексеме које су опстале, али се њихови антоними нису одржали: *изујинути* – *уденути*, *назор* – *добрем* (*Ако нећеш добрем, назор ћеш*), *наојосло* – *наојасло* (*Окрени га, Боже, наојосло*); *неваљашан* – *ваљашан*, *образан* – *безобразан*, *снеруке* – *наруку*. За антониме је уобичајено да појачавају стабилност другог члана пара, па се поставља питање због чега немаркирани члан није стабилизовао и обогатио семантички потенцијал маркираног члана и тако му омогућио опстанак.

Има много ономатопејских лексема у речнику. Тежњу ка ономатопеизацији вероватно треба схватити као тежњу за експресивним изражавањем.

Посматрано из угла савременог српског књижевног језика занимљиво је пратити како су неке лексеме које се данас користе у књижевном језику, према Елезовићевом сведочењу, уступиле место другима, а затим се, посматрано из данашње перспективе, захваљујући дијалектима који су ушли у основицу књижевног језика, вратиле у српски стандардни језик. Тако је, на пример, почетком XX века, придев *ласан* (и прилог *ласно*) потиснуо у косовским говорима придев *лак* (и прилог *лако*). Придев *лен* се био повукао пред турцизмом *денбел*.

Као што ова ограничена анализа показује, велики је значај историјских и дијалекатских речника за испитивање лексике савременог књижевног језика. Ови речници пружају могућност испитивања лексике у развојном току.

Литература

- БАРИЋ, Хенрик. „Речник косовско-метохиског дијалекта од Гл. Елезовића“. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 15, св. 1 и 2, 1935, 270–290.
- БАРАКТАРОВИЋ, Мирко. „Нужност познавања традиционалне културе за лексичка истраживања“, *Лексикографија и лексикологија зборник радова*, Нови Сад – Београд: Матица српска, Институт за српскохрватски језик, 1984, 15–23.
- БЕЛИЋ, Александар. „Предговор“. *Речник косовско-метохиског дијалекта* Г. Елезовића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. IV, Београд: Српска краљевска академија, 1932, V–VII.

- БЈЕЛЕТИЋ, Марта. *Исковрнуџи глаголи*, Београд, 2006: Институт за српски језик САНУ.
- БОГДАНОВИЋ, Недељко. „Глаголски пејоративи у говору Сврљига“, *Лексикографија и лексикологија*, зборник радова, Нови Сад – Београд: Матица српска, Институт за српскохрватски језик, 1984, 23–27.
- БУКУМИРИЋ, Милета (ур). *Испраживања српског језика на Косову и Метохији*, зборник радова, књ. 2, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2009.
- ВИТОШЕВИЋ, Драгиша. „Поглед на језичко благо Груже“, *Лексикографија и лексикологија*, зборник реферата, *Лексикографија и лексикологија*, зборник реферата, Београд – Нови Сад: САНУ, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Матица српска, Филолошки факултет у Београду, 1982, 33–37.
- ГОРТАН ПРЕМК, Даринка. *Полисерија и организација лексичког система у српском језику*, друго издање, Београд, 2004: Завод за уџбенике и наставна средства.
- ДЕШИЋ, Милорад. „Еуфемизми“. *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч, 1990, 35–43.
- ДЕШИЋ, Милорад. „О ријечима без одређеног значења“. *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч, 1990, 77–83.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику*, творбена и семантичка анализа, Београд, 2001: Институт за српски језик САНУ.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2010.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. „Лексика оријенталног порекла за људске особине и емоције у косовско-метохијским говорима почетком XX века“, 2015 (у штампи).
- ЕЛЕЗОВИЋ, Глиша. „Мој одговор на оцену: Х. Барић, Речник косовско-метохиског дијалекта од Гл. Елезовића“. *Јужнословенски филолог XIV*, 1936, 181–235.
- ИВИЋ, Павле и др. (ред) *Говори њризренско-џимочке обласџи и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 1994.
- ИВИЋ, Павле. „Поговор“. *Речник косовско-метохиског дијалекта II*, Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић“, Народна и Универзитетска библиотека, 1998, 589–592.
- МИЛОРАДОВИЋ, Софија. „Етнолингвистичка истраживања Метохије: теме и правци“, *Испраживања српског језика на Косову и Метохији*, збор-

- ник радова, књ. 2, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2009, 89–121.
- ПЕТРОВИЋ САВИЋ, Мирјана. *Лексика свадбених обичаја у Рађевини*, Београд: Институт за српски језик, 2009.
- ПЕЦО, Асим. *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд: Вук Караџић, 1987.
- РАЈКОВИЋ, Љубиша. „Лексичко богатство тимочко-лужничког говора“, *Лексикографија и лексикологија*, зборник реферата, Београд – Нови Сад: САНУ, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Матица српска, Филолошки факултет у Београду, 1982, 263–269.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „Из шумарске терминологије кладањског краја“, *Лексикографија и лексикологија*, зборник реферата, Београд – Нови Сад: САНУ, Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Матица српска, Филолошки факултет у Београду, 1982, 269–275.
- ШТАСНИ, Гордана. *Речи о човеку*, Нови Сад, 2013: Филозофски факултет.
- Selimović, Meša. *Za i protiv Vuka*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1986.
- Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, peto izdanje, Sarajevo: Svjetlost, 1985.

Извори

- ЕЛЕЗОВИЋ, Глиша. *Речник косовско-меџохиског дијалекта*, прва свеска, *Српски дијалектолошки зборник*, књига IV, Београд: Српска краљевска академија, 1932.
- ЕЛЕЗОВИЋ, Глиша. *Речник косовско-меџохиског дијалекта*, друга свеска, *Српски дијалектолошки зборник*, књига V, Београд: Српска краљевска академија, 1935.
- Речник МС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959–.
- РСЈ: *Речник српског језика*, друго издање, Нови Сад: Матица српска, 2011.
- СДР 1: *Семантичко деривациони речник*, свеска 1: *човек – делови тела*, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков, Нови Сад, 2003: Филозофски факултет.
- СДР 2: *Семантичко-деривациони речник*, свеска 2: *Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство*, Нови Сад, 2006: Филозофски факултет.

Райна М. Драгичевич

СЛАВЯНСКАЯ ЛЕКСИКА, СЛУЖАЩАЯ ДЛЯ ОБОЗНАЧЕНИЯ
КАЧЕСТВ И ЭМОЦИЙ ЧЕЛОВЕКА В КОСОВСКО-МЕТОХИЙСКИХ
ГОВОРАХ НАЧАЛА XX ВЕКА

Резюме

В статье анализируется славянская лексика со значением личностных качеств и эмоций человека, представленная в Словаре косовско-метохийского диалекта, составленном Глишей Элезовичем. Для этого диалектного словаря материал был собран в самом начале XX века. Это значит, что автором отражено лексическое состояние диалекта XIX века и более раннего периода, поскольку имеют место примеры и из письменного документа XVIII века. Анализ лексики этого словаря позволяет сделать значительные выводы относительно культуры сербского народа XIX века, населявшего Вучитрн и Косово в целом, а также обращает внимание на многочисленные словообразовательные и семантические изменения в сербском языке.

Ключевые слова: Словарь косовско-метохийского диалекта, Глиша Элезович, лексика со значением личностных качеств и эмоций человека, лексические изменения, сербский язык.

Rajna M. Dragićević

SLAVIC LEXIS DENOTING HUMAN TRAITS AND EMOTIONS
IN ELEZOVIĆ'S *DICTIONARY OF THE KOSOVO AND METOHIJA*
DIALECT

Summary

The paper discusses the Slavic lexis denoting human traits and emotions in Gliša Elezović's *Dictionary of the Kosovo and Metohija Dialect*. The author of the dictionary collected the material at the very beginning of the 20th century, which means that the volume presents the lexical material of the nineteenth century and possibly even earlier (since the material for the dictionary also comes in part from a written document from the eighteenth century). The present analysis of the lexis results in a large number of conclusions with respect to the culture of the nineteenth-century Serbs who lived in Vučitrn, and in Kosovo in general. Also, it is possible to arrive at a number of observations concerning the word-formation processes, as well as the semantic diachronic changes in the Serbian lexis.

Keywords: *Dictionary of the Kosovo and Metohija Dialect*, Gliša Elezović, lexis denoting human traits and emotions, lexical changes, lexicology, Serbian language.